

Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 8/1 2019 s. 133-158, TÜRKİYE

Araştırma Makalesi

TÜRK DİLİNDE ÇEKİM EDATLARININ İSİM HÂLİ TERCİHLERİ*

Ümit HUNUTLU**

Geliş Tarihi: Ocak, 2019

Kabul Tarihi: Mart, 2019

Öz

Bu çalışmada edatlar isim hâl ekleriyle birleşim şekilleri ve anlamsal özellikleri bakımından değerlendirilmiştir. Değerlendirme yapılırken son çekim edatlarının köken bilgisi ve isim hâl eklerinin işlevsel özellikleri üzerinde durulmuştur. Edatların kendinden önce istedikleri hâl ekleri ve bunların tarih içindeki değişim özellikleri incelenmiştir.

İsim veya fiil köklerinden kaynağını alan edatların dilin tarihî gelişimi içinde kalıplaşmaya giderken değişimler yaşaması kaçınılmazdır. Bu değişim sırasında edatlar öncesindeki hâl ekleri de farklılaşmıştır. Edata kaynaklık eden fiil veya ismin anlam özelliklerindeki değişimler, başka dillerden alınan edatların kullanım özelliklerinin Türk diline sirayet etmesi hâl eki isteminde farklılıklara yol açmıştır.

Bugün edatların öncesinde gelen isimlerin “yalın hâl, ilgi hâli, yönelme hâli, çıkma hâli ve vasıta hâliyle” edatlara bağlandığı genel bir kanıdır. Eski Türkçenin ilk ürünlerine bu sınıflandırmaya göre bakılmış ve çoğu edatın yalın isimlere gelerek edat grubu oluşturduğu düşünülmüştür. Ancak Eski Türkçedeki edatların öncesindeki yalın isimlerin çoğu işaretli yüklem hâli niteliğindedir.

Bu çalışmada son çekim edatlarının hangi sebeplerle ve ne şekilde kendilerinden önce bir isim hâline ihtiyaç duyduğu belirlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Edat, hâl eki, Türk dili.

CASE PREFERENCES OF CONJUGATIVE PARTICLES IN TURKISH LANGUAGE

Abstract

In this study, particles were evaluated according to the forms of their connection with case suffixes and their semantic properties. While evaluating, etymology of postpositions and functional properties of case suffixes were emphasized.

The particles which were derived from nouns or verbs had to have some changes in the historical development of language. Case suffixes used before particles have also changed during this alteration. The changes in semantic features of the verb or noun from which the particle was derived and the fact that usage properties of particles taken from other languages spread over Turkish language have caused differences in case preferences. On the

* Bu makale, 22-26 Mayıs 2017’de 8. Uluslararası Türk Dili Kurultayında sunulan “Edatların İsim Hâl Ekleriyle Kullanımı”, başlıklı yayınlanmamış bildirinin genişletilmiş hâlidir.

** Dr. Öğr. Üyesi; Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, umit.hunutlu@erdogan.edu.tr.

contrary, particles used in the old periods of Turkish language and replaced with particles having a foreign etymon in time maintain their usage properties in new particles.

Today, it is a general opinion that nouns are connected to particles by means of “nominative, genitive, dative, ablative, and instrumental cases”. Because the first products of old Turkish were examined according to this classification, it was thought that most particles formed a group of particles by being used with nominatives. However, most nominative nouns used before particles in old Turkish have an undetermined accusative case.

In this study, it was tried to determine why and how postpositions require a nominative case before themselves.

Keywords: Particle, Case Suffix, Turkish Language.

Giriş

Son çekim edatları isimlerden sonra gelirler. Geldikleri isimlerle sonrasında gelen isim ya da cümlenin herhangi bir unsuru arasında bağlantı kuran isim soylu sözcüklerdir. Bir isim unsuru ve çekim edatından meydana gelen gruplar oluştururlar. Bu grupta isim unsuru başta, çekim edatı sonda bulunur. Bu gruptaki birleşme isim unsurunun ve edatın türüne göre ekli veya eksiz olur (Karahan, 2006, s. 62-63). Edatlar üzerine birbirine benzer tanımlar yapılmaktadır. Bu tanımların ortak tarafları şunlardır:

Son çekim edatlarının tek başlarına anlamı yoktur. Birlikte kullanıldıkları kelimelerle anlam ve görev kazanırlar. Birlikte kullanıldığı kelimelerle sonrasında gelen kelimeler arasında bağlantı kurarlar. Görev özellikleri bakımından çekim eklerine çok benzerler. Edatların karşıladığı somut kavramlar olmadığı için onları tamamen anlamsız kelimeler olarak görmek yapılan tanımların eksik taraflarından biridir. Çünkü onların kendilerine has çağrışımları vardır (Kara, 2009, s. 1287).

Karaağaç'a göre;

En az iki varlıkla veya bir varlık ve bir eylemle ortaya çıkabilecek bağlı bilgilerin adları olmak, onları, birer bağlı birime çevirir. Bağlı birim hâline gelmek, yani edat olarak kullanılmak, edatlaşmak ise, ekleşmenin ilk şartıdır. Türkçenin eşitlik, yön ve araç çekimleri, Eski Türkçede eklerle yapılırken, daha sonra bu çekimlerin edatlar ile yapılması da bu yüzdendir. Türkçede, varlık ile varlık (söz öbeği) ve varlık ile eylem (cümle) ilişkilerinin adlarından ekleşmiş olanları, isim hâl ekleri; ekleşmemiş olanları ise, çekim edatlarıdır. Yani Türkçenin isim çekimi hem ek hem de edatlarla yapılmaktadır (Karaağaç, 2009, s. 159-160).

Türkçe kökenli edatlar Türkçenin ilk dönemlerinde anlamlı bir kelime olarak işlem görmüştür. Bu yapıların zamanla kalıplaşması çağrıştırdıkları anlamların kaynağını oluşturur.

Türkiye Türkçesinde kullanılan edatlar kendinden önce yalın hâl, ilgi hâli, yönelme hâli ve çıkma hâli istemektedir: “Aşırı, gibi, diye, üzre, kadar, nispette, derecede vb.” edatlar ek almadan veya zamirlerle kullanımlarında ilgi ekiyle önündeki kelimeye bağlanır. “Ait, dair, dek, değin, doğru, göre, ilişkin, kadar, karşılık, karşın, rağmen, nazaran vb.” edatlar yönelme hâli eki almış isimlerle birleşirler. “Aşağı, başka, beri, dışarı, dolay, evvel, gayri, ötürü, sonra, yana vb.” edatlar çıkma hâli eki alan isimlerle kullanılır.

Son çekim edatları Eski Türkçeden günümüze gelinceye kadar ses, şekil ve istem farklılıkları göstermiştir. Kendilerinden önce gelen isim hâl eklerinde de zaman içinde değişim olmuştur. Yani istemleri hep aynı olmamıştır. Örneğin; Uygur ve kısmen de Karahanlı Türkçesinde “üçün, teg, birle, üze” edatlarından önce gelen zamirler ilgi hâli eki değil, yükleme hâli eki taşımıştır. Bu yükleme hâli eki Harezmi-Kıpçak, Çağatay ve Anadolu sahasında değişerek bazı istisnalar dışında yerini ilgi hâline bırakmıştır. Benzer durum /+ için/ (*sebep / hedef olarak*) edatında da söz konusudur. STT’de, /+ için/ edatıyla birleşen zamirlerin sonrasında ilgi eki gelmektedir. Eski Türkçede ise /+ için/ edatının kendinden önce bir ilgi hâli değil, yükleme hâli eki istediği tarihi metinlerden takip edilebilmektedir. *Kib+i* (isim+tamlanan eki) şeklinde gelişim gösteren **gibi** edatı, “(isim) + (gibi)” veya “(zamir + ilgi eki) + (gibi)” şeklinde kullanılmaktadır. /**Gibi**/ edatı öncesindeki isim bazı durumlarda ilgi eki almış, bazı durumlarda ise yalın hâlde kullanılmıştır. Son çekim edatlarının hâl eki istemi Türk dilinin her döneminde farklılık gösterdiği gibi aynı dönem içinde de farklıdır.

Bazı durumlarda isim sonrasında gelen son çekim edatının anlamsal özellikleri ve aldığı ekler arasında bir uyum görülmektedir. Örneğin; “Acaba bu neden dolayı dersiniz?” cümlesinde “dolayı” edatı kullanılmadan aynı anlam sağlanmaktadır. Buna benzer birçok örnekte edatlar ve hâl ekleri görev ve anlam bakımından birbirini etkilemiştir. Türkçe kökenli edatların çoğunun, Türk yazı dilinin ilk dönemlerinde zarf-fiil yapılarından kalıplaşarak oluştuğu bilinmektedir (Grönbech, 2011, s. 35-36; Hacıeminoğlu, 1984; Li, 2004; Tiken, 2004; Bayraktar, 2004, s. 161-169; Öner, 2017). Bu zarf-fiillere kaynaklık eden fiillerin anlamsal özellikleri kendinden önce gelecek hâl ekinin belirleyicisi olmuştur. Edat kaynaklık eden fiilin nitelikleri; oluş, kılış, durum fiili olması kendinden önceki hâl ekinin belirleyicisi olmuştur. Fiilin zorunlu öge istemi, geçişlilik durumu, anlam özellikleri de belirleyicidir.

Türkçenin eski zamanlarından beri var olan edatlar anlamsal özelliklerine göre kendinden önceki kelimelerle birleşmiştir. Zaman içinde unutulmuş edatların anlam ve görev hususiyetlerini devam ettiren edatlar benzer söz dizimsel özelliklerle kendinden önceki kelimelere bağlanmıştır.

Nuh Doğan; son çekim edatlarının sözdizimsel özellikleri ve istemi hakkında şunları dile getirir:

Son çekim edatlarının farklı işlevleriyle onların söz dizimsel ve anlam bilimsel yapısı arasında sıkı bir ilişki vardır. Edatların farklı işlevleri belirli şekil bilgisel, söz dizimsel ve anlam bilimsel sınırlılıkları gerektirir. Edatların farklı işlevlerinin ortaya çıkışında onun yönettiği unsurlarla olan ilişkilerinin yanı sıra bağımlı olduğu unsurlarla olan ilişkilerinin de etkili olduğu görülür. Türkçe edatların şekil bilgisel, söz dizimsel ve anlam bilimsel sınırlılıkları ve yapısıyla işlevleri arasındaki ilişkinin tespit edilmesi gerekir (Doğan, 2014, s. 106).

Müller'in *istem* tanımından yola çıkan *Nuh Doğan*, Türkçe edatların *istemi* hususunda çıkarımlarda bulunur. Edatların tarihî süreçte fiil veya isim soylu sözcüklerden kaynağını aldığı görüşünü dile getirir. Doğan, bu çalışmada edatların sadece Türkiye Türkçesindeki istemleri ve görünüşleri üzerinde durur.

Nuh Doğan'a göre; "Bazı edatlar, belirli şekil bilgisel özelliklere sahip durum ekli tamlayıcılara gerek duyar. Bu tür edatlar, işlev değişikliği meydana getirecek şekilde, özellikle isim-fiil ya da sıfat-fiil yapısında tamlayıcıları ister. İçin, kadar, karşı ve doğru edatları bu açıdan betimlendiğinde aşağıdaki gibi bir görünüm arz eder" (Doğan, 2014, s. 112). Doğan, bazı edatların isim-fiil, bazılarının sıfat-fiil yapısıyla kullanılmaya elverişli olduğunu vurgular. Edatların kendinden önce istedikleri eke göre anlam özellikleri kazandıklarını belirtir. Bu çalışma Türkiye Türkçesinde edatların hangi kalıplar çerçevesinde kullanılabileceğini betimlemek açısından oldukça önemlidir.

Edatların *isim hâl eki tercihleriyle* ilgili cevap aranması gereken temel sorular şunlardır:

Bazı edatlar kendilerinden önce bir hâl eki almadan bir isim veya isim öbeğine bağlanırken bazıları niçin kendilerinden önce bir hâl eki istemektedir?

Türkçede, isim sonrasında gelen edat, hâl ekinin anlamını karşılayacak şekilde kullanılamaz mıydı? Edat ve öncesinde bulunan kelime arasındaki anlamsal bağ, edatın istediği hâl eklerinin kullanımında ne derece etkilidir?

Türk dilinin tarihi gelişimi içinde bir edat niçin her zaman aynı hâl ekini istememiştir?

Aynı edatın tercih ettiği hâl eki niçin zamanla değişmiştir?

Bu gibi sorulara bulunacak cevaplar, Türkçede edatların görev ve anlam özelliklerini daha iyi ortaya koyacaktır. Bugün edatların kendinden önce istedikleri hâl eklerinde, edatların yapısal özellikleri etkilidir. Örneğin; "**Çocuk gibi konuşuyor.**" cümlesinde çocuk ve gibi

arasında işaretli bir hâl eki yoktur. Aynı anlamı edat kullanmadan verdiğimiz “**Çocuk+a benzer konuşuyor.**” cümlesinde çocuk ismi zorunlu olarak yönelme hâli eki almaktadır. Çünkü benzemek çocuğa yöneliktir. **Gibi** edatının yapısal özelliği kendinden önce niçin bir hâl eki istemediğini ortaya koymaktadır. Bu edat **kıp** (kalıp, misal, örnek ismi) ve **+i** (tamlanan eki)nden oluşmaktadır. Doğal olarak kendinden önceki isimle bir tamlama kurmaktadır. **Gibi** öncesindeki yalın hâldeki ismin işaretli bir ilgi hâli yapısına sahip olduğunu **Eski Türkçe** döneminde görülen örneklerden anlayabiliriz¹. Türkçede hâl ekleri, genellikle eklendikleri isim ile fiil veya fiilimsiler arasında ilişki kurar. Bazı araştırmacılar tarafından hâl kategorisinde değerlendirilmeyen ilgi eki ise geldiği isimle kendinden sonra gelen isim arasında ilişki kurar. Bu durumda başlangıçta eksiz, bugün ise zamirlerle kullanımlarında ilgi ekli şekli tercih edilen “**isim + gibi**” veya “**zamir + ilgi eki + gibi**” kullanımları birbirine pek de uzak değildir. Çünkü isim unsur ile edat arasında işaretli bir ilgi hâli mevcuttur.

Bir edat Türk dilinin her döneminde aynı hâl ekini istememiştir. Hatta Eski Türkçede edatlar öncesinde kullanılan bazı hâl ekleri dilin tarihi gelişimi içinde yerini başka hâl eklerine bırakmıştır. Bunlardan biri de günümüzde artık isimlerle edatlar arasında varlığını göremediğimiz yükleme hâli ekidir. Eski Türkçede “**üçün, teg, birle, üze**” edatları öncesinde kullanılan yükleme hâli eki zamanla kullanımdan düşmüştür (Karahana, 2011, s. 1-2):

Anı üçün ilig ança tutmış erinç KT D 3

Saray karşı sini birle yok. KB 3439

Bugün edatlarla isimler arasında yer alan hâl eklerinin kullanım şekillerinde edatın morfolojik özelliklerinin etkili olduğu ortadadır. Eski Türkçe döneminde veya daha önceleri **fiil + zarf fiil eki** kuruluşunda olan ve fiilimsi özelliği gösteren kelimeler, önlerindeki isimle bir yan cümle kuruluşu sergilemekteydi. Bugün ise “**isim unsuru + edat**” şekliyle **edat grubuna** dönüşmüştür. Bazı zarf-fiillerin bir sözlük ögesi hâlinde kalıplaşması yani sözlükselleşmesi (lexicalisation) Eski Türkçenin ilk metinlerinde bile kullanılmaktadır. Bu sebeple edatların kalıplaşmaya gidişi Orhun Yazıtları’ndan önce tamamlanmıştır (Öner, 2017, s. 425) Türk dilinin eski dönemlerinde bu yapıdaki isim unsurları fiilimsiye bağlı herhangi bir öge değerindedir. Edata kaynaklık eden fiilin anlam özellikleri, daha sonraları edatın istediği hâl ekinde etkili olmuştur. Edat önündeki isim, edata kaynaklık eden kelimenin anlamına uygun düşen hâl ekini almıştır.

Bugün yalın hâlde öncesindeki edata bağlanan birçok isim, Eski Türkçe döneminde yükleme hâli veya başka bir hâl şekliyle henüz edatlaşmamış fiilimsiye bağlanmaktaydı. Edata

¹ Eçim kagan ili: amcam hakanın devleti (KT K3), kül tigin atisi: Kül Tigin'in yeğeni KT GD 1, kamağ ışığ başın: bütün iplerin ucunu İKPÖ 79. Bu örneklerde ilgi eki kullanılmadan aynı anlamın verildiği görülmektedir.

kaynaklık eden fiilimsinin kendinden önce tamamlayıcı olarak ihtiyaç duyduğu hâl ekini, dilin sonraki dönemlerinde edatlaşan yapı da devam ettirmiştir. Eski Türkçe dönemi sonrasında yaygınlığını kaybeden ve yerini Arapça, Farsça edatlara bırakan bazı fiil kökenli edatlar, kullanım özelliklerini isim değerindeki yabancı asıllı edatlarda sürdürmüştür.

Eski Türkçeden günümüze doğru **isim unsur ve edat** arasında bağ kuran isim hâli şekillerinin tespiti günümüzde kullanılan edatların özelliklerini daha iyi kavramamızı sağlayacaktır. Böylece **yalın isim + edat** kuruluşlarının bazılarında iki unsur arasındaki anlamsal bağ daha iyi çözülecektir. Ayrıca **isim + hâl eki + edat** kuruluşlarında tercih edilen hâl ekindeki nedensellik ve kullanılan edatın tek başına taşıdığı anlam çağrışımı daha iyi kavranacaktır.

1. Köktürk ve Eski Uygur Türkçesindeki Bazı Son Çekim Edatları ve Bunların Kullanım Özellikleri

Günümüzde kullanımda olan son çekim edatlarının kendilerinden önce istedikleri hâl kategorilerini daha iyi anlayabilmek için Eski Türkçe dönemindeki yaygın kullanımlardan hareket etmek gerekir. “**Üçün, ara, kisre, ötrü, kodı, sayu, tapa, adın, öni, tegi, üze, eyin, mgaru, birle, teg**” vb. edatların kendinden önce aldığı ekler Türk yazı dilinin ilk örneklerinde edatların kendinden önceki isimlerle ilişkilerini ortaya koyacaktır. Köktürkçede kullanılan bazı son çekim edatları şunlardır: **ara, birle, kisre, kodı, ötrü, sayu, tapa, teg, üçün, üze, eyin, tegi, adın, öni** (Tekin, 2003, s. 149; Zengin, 2016, s. 111-136). Bu edatlardan **ara, birle, kodı, sayu, tapa, teg, üçün, üze, eyin Köktürkçe ve Eski Uygur Türkçesinde** kendilerinden önce isim hâl eki almamıştır. Bu edatlar öncesinde gelen isim veya isim öbekleri şekil açısından değerlendirildiğinde yalın hâlde düşünülür (Zengin, 2016, s. 111-136); ancak anlam olarak hepsi yalın hâlde değildir. Yukarıda dile getirildiği gibi bu yapılarda *işaretsiz morfeimler* mevcuttur.

Bu bölümde Köktürkçe ve Eski Uygur Türkçesinde kullanılan bazı fiil kaynaklı edatların kendilerinden önceki isim unsurlarıyla nasıl kullanıldıkları üzerinde durulmuştur. Birçok kaynaktan gösterilen **yalın hâl + edat** kuruluşlarının Türkçenin ilk dönemlerinde yükleme hâlli isim unsurlarıyla oluştuğu kanıtlanmaya çalışılmıştır. İsim kaynaklı edatlarda ise isim unsur yalın hâl, ilgi hâli veya işaretsiz bir ilgi hâliyle edata bağlanmıştır.

Zarf-fiil kaynaklı olduğunu düşündüğümüz bazı edatlar² ve bunların kendilerinden önce gelen isim unsuruyla münasebeti Köktürkçe ve Eski Uygur Türkçesinde aşağıdaki gibidir:

² Mustafa Öner, zarf-fiil kaynaklı edatları çağdaş Türk yazı dillerinden sunduğu örneklerle ayrıntılı olarak vermektedir (Öner, 2017, s. 426-429).

➤ **Üçün:** Bu edat Talat Tekin'e göre "yalın durumu yöneten son takılar" arasındadır (Tekin, 2003, s. 152). "Nedeniyle, olduğundan, uğruna, için" anlamları bulunan bu edatın teşekkülü hakkında çeşitli görüşler mevcuttur. Edatın menşeyini Bang ve Banguoğlu "uç (uç, niyet)" ismine dayandırır. A. von Gabain aynı görüşten hareketle Eski Türkçede **üçün** edatının isimlerin yalın şeklini; zamirlerin ve iyelik ekli kelimelerin ise, yükleme hâli ekli şeklini istediğini belirtir. A.von Gabain **üçün** edatının **uç isminden uç+u- > üç+ü- fiiline -n zarf-fiili** getirilerek oluştuğunu ifade eder (Gabain, 2007, s. 97). Korkmaz, **üçün** edatının uç "sebe" ismine iyelik eki ve sonrasında /+(I)n/ vasıta hâli eki gelmek sureti ile teşekkül ettiğini düşünmektedir (Korkmaz, 2005, s. 94-97). Korkmaz bu açıklamada, /+ üçün/ (STT'de için) edatının kendinden önce gelen kelimeleri, kendine tamlama şeklinde bağlamasından esinlenmiştir.³ Ancak bugün ilgi eki şeklindeki bu yapılar tarihi lehçelerde ve bazı çağdaş lehçelerde yükleme hâli şeklindedir. Bu durumda **uç** isminden sonra bir **iyelik eki** geldiğini düşünmek boşunadır. Gabain'in görüşü ise Eski Türkçede **uçu-** veya **üçü-** fiilinin olmaması sebebiyle eleştirilebilir. Öner, **üçün / için** edatını Türkçede edatlaşmış zarf-fiiller arasında göstermemektedir ancak bu çalışmada A.von Gabain'in Eski Türkçe öncesinde var olabileceğini düşünerek tasarladığı zarf-fiilli yapı esas alınmıştır. **Üçün** edatı öncesindeki yükleme hâli eki bu görüşü desteklemektedir. Nitekim Leyla Karahan; Köktürk, Uygur ve kısmen de Karahanlı Türkçesinde "**üçün, teg, birle, üze**" edatlarından önce gelen zamirlerin ilgi hâli eki değil, yükleme hâli eki taşıdığını ve Harezmi-Kıpçak, Çağatay ve Anadolu sahasında değişerek bazı istisnalar dışında yerini ilgi hâline bıraktığını belirtir.

/+ **Üçün/** edatı Gabain'in önerisine göre değerlendirip bu kelimenin edatlaşmadan önceki anlam çağrışımı (**uç alarak / sebep alarak**) zarf-fiilli olarak görülürse /+üçün/ öncesindeki ismin yükleme hâli eki alma nedeni açıklığa kavuşacaktır:

Bir şey uç alarak / sebep alarak

Bir şeyi uç alarak / sebep alarak

STT'de, /+ için/ edatıyla birleşen zamirler sonrasında gelen ilgi eki, Eski Türkçede bir ilgi hâli değil, yükleme hâlidir (Gülsevin, 2009, s. 231-238). Bu durum sadece zamirler için düşünülmemelidir. Aşağıdaki cümlelerde /+ **üçün/** edatı öncesinde işaretli/işaretsiz yükleme hâli gelmektedir. Orhun Yazıtlarında geçen **üçün** edatının kullanım özelliklerini tam liste hâlinde Talat Tekin'in *A Grammar of Orkhon Turkic eserinde görebiliriz* (bk. Tekin, 1968, s. 392-393).

³ Korkmaz'ın açıklamasını şu şekilde örneklendirebiliriz: **Sen**+in (ilgi eki) **iç** (sebe) + **i** (iyelik eki) + **n** (vasıta hâli)

[İltirîş kagan] **bilgesin için alpın için tabgaçka yiti yigirmi sünüşdi kutanyka yiti sünüşdi oguzka biş sünüşdi.**

[İlterîş Kağan] **bilge olduğu için yiğit olduğu için Çinlilerle on yedi kez savaştı, Oğuzlarla beş kez savaştı T(2.) G 4-5⁴**

begleri bodunu tüz süz için **tabgaç bodun teblig kürlüğün için armakçısın için inili eçili kıkşürtükün için begli bodunlı yoñaşurtukün için [türük bodun] illedük ilin içginu [ı]dmış kaganladuk kaganın yitürü idmiş.**

Beyleri (ve) halkı doğru olmadığı için, **Çin halkı hilekâr (ve) sahtekâr olduğu için, aldatıcı ve kandırıcı olduğu için, erkek kardeşlerle ağabeyleri birbirlerine düşürdüğü için, beylerle halkı karşılıklı kıskırttığı için, Türk milleti il yaptığı ilini elden çıkarmış, kağan yaptığı kağanını kaybetmiş. KT D 6-7/ BK D 6-7**

teñri yer bulgakın için ödiñ[er] küni tegdük için yağı boltı.

Gök ile yer karıştığı için ödlere haset girdiği için (bize) düşman oldular. BK D 29-30

Günümüz Türkçesinden oldukça farklı bir kullanıma sahip olan bu ifadelerdeki “için ve öncesindeki isim unsurları”nın durumunu işaretli veya işaretsiz yükleme hâliyle şöyle açıklayabiliriz:

(Tyn ([İ+ilh]) + Tnn (İ+tn+iy))[+yh] **üç+ü-n⁵**

[a+nñ] + **bilge +si+n[+yh] üç+ü-n**

(bilge olduğu için) **veya** (bilgeliğini sebep olarak)⁶

[a+nñ] + **alp +ı+n[+yh] üç+ü-n**

(alp olduğu için) **veya** (kahramanlığını sebep olarak)

(Tyn (İ[+ilh]) + Tnn (İ+tn+iy))[+yh] **üç+ü-n**

tabgaç bodun[+ilh] + teblig +i+n[+yh] üç+ü-n

(Çin halkı hilekâr olduğu için) **veya** (Çin halkının hilekâr olduğunu sebep olarak)

⁴ Orhun Yazıtlarıyla ilgili cümlelerde ve bu cümlelerin Türkiye Türkçesine aktarımlarında Cengiz ALYILMAZ'ın “Orhun Yazıtlarının Söz Dizimi” ve “Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu” adlı eserlerinden yararlanılmıştır.

⁵ Köşeli parantezle verilen kısımlar eksiktir veya işaretli değildir. Örnek; [x]: x, aslında eksiktir veya işaretli değildir. Normal parantezlerde ise “x (y): x'in kapsamında y vardır.” anlamındadır. Yükleme hâlinin işaretsiz gösterilmesinde Cengiz Alyılmaz'ın, “Zamir n'si Eski Bir İyelik Ekinin Kalıntısı Olabilir mi?” makalesindeki görüşler dikkate alınmıştır (Alyılmaz, 1999). Klasik anlayışta bilge (isim) + si (tamlanan eki)+n (yükleme hâli eki) şeklindedir. **Tyn** tamlayanın, **Tnn** tamlananın, **tn** tamlanan ekinin, **ilh** ilgi hâli ekinin, **iy** iyelik ekinin, **yh** yükleme hâlinin kısaltmasıdır.

⁶ İkinci önerilerin Türk dilinin daha eski dönemlerinde olabileceği tasarlanmaktadır. Bu tarzda bir zarf-fiil yapısı kuruluşundan /**üçün**/ edatına dönüşüm olmuştur.

[tabgaç bodun[+ilh]] + **armakçı +sı+n[+yh] üç+ü-n**

(Çin halkı aldatıcı olduğu için) **veya** (Çin halkının aldatıcılığını sebep olarak)

teñri yer[+ilh] + bulg(a)k +ı+n[+yh] üç+ü-n

(Gök ile yer karıştığı için) **veya** (Gök ile yerin karışmasını sebep olarak)

Sıfat-fiil yan cümlesi ve /+ için/ edatı arasında bazen işaretli, ama çoğunlukla işaretli **yükleme hâli** mevcuttur:

*teñri yarlıkaduk **üçün** üküş tiyin biz koorkmadımız süñüñdümüz*

Tanrı lütfettiği için çok diye korkmadık (ve) savaştık T 40-41

*ol yerke ben bilge tunyukuk tegürtük **üçün** sarıg altun, ürüñ küümüş, kız kooduz, egri tebi, agı buñsız kelürti*

O topraklara (Türk halkını) ben Bilge Tunyukuk götürdüğüm için sarı altın, beyaz gümüş, kızıl yak öküzü, eğri deve ve ipekli kumaşları fazlasıyla (önümüze) getirdiler. T(2.) G 3-4

Bu cümlelerde geçen “**sıfat fiil yan cümlesi + için edatı**”nın derin yapıdaki karşılığını şöyle izah edebilir:

(Tyn (İ[+ilh]) + Tnn (SfYC + [İ+tn+iy]))[+yh] üç+ü-n

teñri[+ilh] yarlıkaduk [turum+tn+iy])[+yh] üç+ü-n

ben bilge tunyukuk[+ilh] **tegürtük** [turum+tn+iy])[+yh] üç+ü-n

“**ben**[(n)in] **ulaştırdık** [durum+u+m+u]⁷ **sebep olarak**” gibi yapılarda, işaretli anlam öğeleri yer almaktadır.

Aşağıdaki örneklerde /+üçün/ edatı öncesindeki yükleme hâli eki bariz bir şekilde görülmektedir:

*antagıñın **üçün** igidmiş kaganıñın sabin almatın yir sayu bardıg.*

Öyle olduğun için (seni) beslemiş olan kağanının sözünü dinlemeden (rızasını almadan) her yere gittin. KT G 9/ BK K 6-7

*(Öyle olmanı **sebep olarak** (seni) beslemiş kağanının sözünü almadan (dinlemeden) her yere gittin.)*

⁷ Eski Türkçede belirli isimlerle ve özel isimlerle isim tamlaması oluştururken tamlayan ve tamlanan eki kullanılmamaktadır. Benzer durum /-DUk/ sıfat-fiili ve onun derin yapıdaki öznesi arasında mevcuttur. Burada da tamlayan ve tamlanan ekleri işaretlidir.

bilmedük için yablakñın için eçim kagan uça bardı.

Bilmediğiniz için kötü davrandığınız için amcam hakan vefat etti. KT D 24/ BK D 20

Bu cümlelerde için edatının kendinden önceki isimle münasebeti aşağıdaki gibi bir derin yapıyla karşımıza çıkmaktadır:

(Tyn ([İ+ilh]) + Tnn (İ+tn+iy))+**yh için+ü-n**

[sen+iñ] + **antag** + ı+ñ+**m için+ü-n**

(Öyle olduğun için) **veya** (Öyle olduğunu sebep olarak)

[sen+iñ] + **yablak** +ı+ñ+**m için+ü-n**

(Kötü davrandığın için) **veya** (Kötü davrandığını sebep olarak)

Yazıtlarda / **+üçün**/ edatının isimlere doğrudan geldiği örnekler de mevcuttur. Bu örneklerde /+ için/ edatı, zarf-fiilden son çekim edatına geçişini tam sağlayamamış gibidir. Bu kullanım özelliğini /diye/ edatının günümüzdeki ikili kullanımına benzetebiliriz. Çünkü /**diye**/ ifadesi bazı kullanımlarda tam bir aktarma edatı özelliğine sahipken bazen zarf-fiil vazifesini devam ettirir (Hunutlu, 2015, s. 53, 116).

Perihan Ölker, **için** edatının standart dışı kullanımlarından bahsettiği çalışmasında bu edat öncesinde 2. şahıs emirle çekimlenmiş birçok örnek sıralamamış. Az sayıdaki örnekte ise görülen geçmiş zamanın 3. şahsı ile çekimlenmiş fiillerin **için / için** edatı öncesinde geldiğini göstermiştir. Bu tarz cümlelerde **için** edatı **diye** edatı göreviyle kullanılmıştır. 11. yy. Karahanlı sahası, 13. yy. Harezmi sahası, 15. yy. Harezmi sahası, 15. yy. Kıpçak sahası, 16. yy. Anadolu sahası ve hatta 19. yy. Osmanlı gazetelerinden derlediği bu örnekler **için** edatı öncesinde bir cümle gelebileceğini göstermektedir (Ölker, 2014, s. 177-189). Türkçe bir cümle, isim gibi işlem görebilmektedir.⁸ Bu sebeple **için** edatı öncesindeki cümleler de bir isim unsuru değerindedir.

Aşağıdaki örneklerde için edatı öncesindeki yalın isimler ek-fiili eksiltilmiş birer cümle olarak düşünülebilir. İsim unsuru değerindeki cümle, işaretli yüklemle hâliyle sonrasında gelen /+ için/ edatına bağlanır:

begleri bodun tüzüz için tabgaç bodun tebligın kürlüğün için armakçısın için inili eçili kıkşürtükün için begli bodunlı yoñaşurtukün için [türük bodun] illedük ilin içğnu [ı]dmış kaganladuk kaganın yitürü idmiş.

⁸ Örneğin belirtisiz isim tamlamalarının tamlayan unsuru bir cümle olabilir. Benzer şekilde edat gruplarında da isim unsuru bir cümle olabilmektedir. (bk. Karahan, 2006, s. 45, 64).

Beyleri (ve) halkı doğru olmadığı için, Çin halkı hilekâr (ve) sahtekâr olduğu için, aldatıcı ve kandırıcı olduğu için, erkek kardeşlerle ağabeyleri birbirlerine düşürdüğü için, beylerle halkı karşılıklı kışkırttığı için, Türk milleti il yaptığı ilini elden çıkarmış, kağan yaptığı kağanını kaybetmiş. KT D 6-7/ BK D 6-7

teñri yarlık[adukin için [ö]züm kuutum bar için k[agan olurt]um.

*Tanrı lütfkâr olduğu için, **kendimin (de) talihim olduğu için** (hakan olarak) tahta oturdum. KT G 9/ BK K 7*

Bu cümlelerde için edatının kendinden önceki isimle münasebetinde aşağıdaki gibi bir derin yapı karşımıza çıkmaktadır:

begleri bodunu tüzsüz + [er-ür ol / turur] üç+ü-n

[ö]züm kuutum bar + [er-ür ol / turur] üç+ü-n

Üçün hakkında belirttiğimiz bu görüşler zarf-fiil yapısından edata dönüşen diğer edatlar için de geçerlidir. Bu sebeple aşağıda sıralanan edatlar hakkında bu kadar ayrıntılı bir açıklamaya gidilmemiştir. Edata kaynaklık eden fiilin anlamı kendinden önceki hâl ekinin belirleyicisi olmuştur.

➤ **Sanı / sayu:** Benzetme işleviyle kullanılan “**sanı**” edatı Türk ve Özalan’ın verdiği örneklerde genellikle yalın hâldeki isim öbekleriyle birleşmiştir (Türk ve Özalan, 2014, s. 233). Türk ve Özalan **sanı** edatının kökenini şöyle açıklar:

... edatın **san-** fiili üzerinde zarf-fiil eki kalıplaşmasıyla meydana gelmiş olduğunu düşünüyoruz. Ayrıca, “gibi” anlamı “sanarak, öyle sayarak, benzeterek vb.” anlamlarına yakındır. San- fiili üzerindeki zarf-fiil ekiyle “sanarak, öyle sayarak” anlamında kullanılırken, zamanla aradaki kelime-ek ilişkisi unutulmuş “gibi” anlamıyla ve edat işleviyle kullanılmaya başlanmıştır (Türk ve Özalan, 2014, s. 241).

Edatın kökeni *san-* “say-, san-, düşün-” fiilinden hareketle “sanı edatı” < “san-ı zarf-fiili” olarak açıklanmıştır. Bu kalıplaşma öncesindeki isim unsurları “üçün” edatında olduğu gibi işaretli yüklem hâli özelliği taşımaktadır. Örnek:

*kanı **tüş sanı** boldı keçmiş kününg*

*ökünçte adın yoğ bu **qalmış kününg** KB 1397*

“Hani, geçmiş günün **düş gibi** oldu, kalan gününde pişmanlıktan başka bir şey yoktur” (Türk ve Özalan, 2014, s. 237).

antağının için igidmiş kağanının sabin almatın yir sayu bardıg.

Öyle olduğun için (seni) beslemiş kağanının sözünü almadan (dinlemeden) **her yere** gittin. KT G 9/ BK K 6-7

Yukarıdaki örneklerde edat ve isim arasındaki bağı şu şekilde açıklamak mümkündür:

tüş[+yh] san-ı < isim+[yükleme hâli] + fiil + zarf-fiil eki

yir[+yh] s(a)y-u < isim+[yükleme hâli] + fiil + zarf-fiil eki

➤ **Arâ:** Ar- (arasından geç-, içinden geç-) fiiline /-A/ zarf fiil eki getirilerek oluşturulmuştur (Tekin, 2003: 149) Hacıeminoğlu'nun açıklamalarından yola çıkarak bu edatın çok daha önceleri bir zarf-fiil yan cümlesi olduğunu söyleyebiliriz (Hacıeminoğlu, 1984, s. 7). Bu sebeple /**ara**/ edatı öncesinde yalın isim olarak görülen yapılar işaretli yüklem hâli olmalıdır.

bu türük budun ara yarıklıg yağıg yältürmädım

Bu Türk halkı içinde zırlı düşmanların akınına hiç imkân vermedim. T II D 4

İsimler /**ar-a**/ edatıyla birleşirken genellikle ek almamıştır. Ancak Karahanlı Türkçesi sonrasında ayrılma hâli eki ve zamirlerle kullanımında ilgi eki istediği görülür:

ağızdın ara ot ara suw çıkar / Ağızdan bazen ateş bazen su çıkar (KB 2686).

sizniñ ara (Ost. Gr. 181)

➤ **Kisre:** “-den sonra, -den aşağı” anlamları vermektedir. Eski Türkçeden beri kullanılan **kisre** < **kis+re** şeklinde isim veya **kisre** < **kisir-e** şeklinde bir zarf-fiil yapısı olarak düşünülmüştür (Hacıeminoğlu, 1984, s. 59). Edat öncesindeki isim Köktürkçe ve sonrasında hep ayrılma hâli eki almıştır:

yağru koontukta kisre ańıg bilıg anta öyür ermiş.

(Bu halklar) yaklaşıp yerleştikten sonra (Çinliler) fesatlıklarını o zaman düşünürlermiş.

KT G 5/ BK K 4

Bütün Altay dillerinde mukayese ekinin ayrılma hâliyle yapıldığı düşünüldüğünde (Ercilasun, 2004:18), **kisre** edatına bir zaman mukayesesini anlamı verildiği ve bu edatın bir ayrılma hâli ekine ihtiyaç duyduğu görülecektir.

➤ **Tap-a:** “- e doğru, yönünde” edatı tap- (bul-) fiilinden gelmiştir. Köktürkçede tapa edatı kendinden önceki isme eksiz bağlanmıştır. Bu edatta da zarf-fiil kullanım özelliklerini görmek mümkündür. Kendinden önce eksiz bir isim gelse bile bu isim işaretli bir yüklem hâlidir. **Tapâ** edatı öncesinde yüklem hâli ekinin işaretli şekilleri de kullanılmıştır:

bizni tapa ne elük (Div. I 94 -2)

yırıgaru oguz bodun tapa ilgerü kutañ tatañ bodun tapa birigerü tabgaç tapa ulug sü eki yegirmi süledim.... süñüşdüm

Kuzeyde Oğuz halkına doğru, doğuda Kıtay (ve) Tatañ halklarına doğru, güneyde Çin'e doğru on iki kez büyük ordu sevk ettim....savaştım. KT D 28/ BK D 23

Tapa kelimesi edat olarak kalıplaşmadan önce zarf-fiil olarak değerlendirilmelidir. Edat öncesinde gelen hâl ekinde [bir şeyi] bul- fiilinin anlamsal nitelikleri etkilidir:

“**Kuzeyde Oğuz halkını bulacak şekilde, doğuda Kıtay (ve) Tatañ halklarını bulacak şekilde,** güneyde Çin'i bulacak şekilde on iki kez büyük ordu sevk ettim....savaştım.”

Tapa edatı bugün Tuvacada eklemeye gitmiştir. Bu edat üzerinden zarf-fiil > edat > ek dönüşümünü rahatlıkla takip edilebilir (Li, 2004, s. 448; Öner, 2017, s. 430).

➤ **ƙodı/ ƙoyı:** kod- (dökmek, koymak, bırakmak, terk etmek, yerleştirmek) fiiline getirilen zarf-fiil ekiyle oluşmuştur (Hacıeminoğlu, 1984, s. 59; Şçerbak, 1987, s. 80; Li, 2004, s. 197). “Aşağı ve –den aşağı” anlamları taşımaktadır. **Kodı** edatı Köktürkçede kendinden önce hâl eki istemez:

Selenge ƙodı yorıpan...”

Selenge (ırmağı boyunca) aşağı yürüyüp...(BK D 37)

Ol sub ƙodı bardımız.

O ırmak (boyunca) aşağı gittik. (T 27)

Bu cümlelerdeki **ƙod-ı** edatı, zarf-fiilden dönüştüğünü sezdirmektedir. Fiilimsinin önündeki kelime fiilimsinin yapamı değil, etkileneni durumundadır. Bu sebeple **ƙodı** önündeki isim işaretli bir yükleme hâlidir. “Kodı” edatına zarf-fiil manası verildiğinde “koyup, bırakıp, terk edip” ifadelerine ulaşılır. “**Ol sub [+yh] ko-d-ı** bardımız. **O suyu [yukarda] bırakıp** gittik. Bu örneklerde yalın hâl olarak değerlendirilen edat öncesi isimler **yükleme hâli** görevindedir. Zarf-fiilden edata dönüşüm sırasında işaretli yükleme hâli görevi, yerini **ayrılma ve yönelme hâline** bırakmıştır.

Bu edat Uygur ve Karahanlı Türkçesinde ayrılma ve yönelme hâli eki almış isimlerle kullanılmıştır. Doğal olarak önündeki ismin fiilimsiyle ilişkisi yan cümlenin tümleci niteliğindedir:

tağdın ƙod-ı (Div. I. 165-5)

üstünde ƙod-ı (Alt. Gr. 137)

Kod-ı zarf-fiili, zamanla kalıplaşıp “aşağı” anlamı kazandığında kendinden önceki isim unsuruyla bir mukayese bağı kurmuş ve böylece ayrılma hâli ekini tercih etmiştir.

Çağatay Türkçesinde yükleme hâli ekiyle kullanılmış olması (mescidinin merdivenni koyı) (Hacıeminoğlu, 1984: 60) Köktürkçe örneklerde işaretli bir yükleme hâli olabileceğini kanıtlamaktadır. Bu sebeple **kodı** öncesindeki isimler yalın halde değil yükleme hâlidir.

➤ **ötrü / ötürü:** < ötür- ü edatı “-den sonra, -den dolayı, sebebiyle anlamları vermektedir. ötür- “geçirmek” fiiline zarf-fiil eki getirilerek oluşmuştur (Şçerbak, 1987, s. 84; Tenişev, 1988, s. 493; Oruç, 1994, s. 518; Li, 2004, s. 236; Öner, 2017, s. 431).

anta ötrü oğuz kopın kelti

Ondan sonra Oğuzların hepsi geldi (T 16) (Tekin, 2003, s. 154).

aydukta ötrü / Söyledikten sonra (ETG (TTII) 281.

Karahanlı Türkçesi döneminde **ötrü** edatı öncesindeki ismin eksiz veya vasıta hâli ekiyle kullanıldığı görülmektedir. Edatı kaynaklık eden fiilin anlam özellikleri öncesinde vasıta hâli ekinin gelmesine engel değildir. Hatta bu kullanımda edatı kaynaklık eden fiilin anlamı etkili olmuştur: “**anın ötrü** bilge kılur er özün” (KB 2629), **tapındurgu ötrü** açınsa yolın (KB 635). Diğer edatlarda olduğu gibi **ötrü** edatının zamirlerle kullanımında zamirin ilgi eki aldığı görülür. Bu örnekler Karahanlı Türkçesi metinlerinde ortaya çıkmaya başlar:

*itilse **anın ötrü** tüzmiş işi (KB 2601)*

➤ **Adın / ad-ı-n:** “-den başka” (**ad-** farklı olmak, değişik olmak) anlamları vermektedir. Karahanlı, Harezmi, Çağatay sahalarına ait bu edat **ad-** fiiline zarf-fiil getirilmesi sonucu oluşmuştur. İsimlerin **çıkma hâli eki** almış şekilleriyle kullanılan “**adın**” zamanla yerini **ayru, özge** ve **başka** (Bu edatlar Harezmi Türkçesi döneminde kullanılmaya başlanmıştır.) edatlarına bırakacaktır. **Ayru** (ayır-u) edatı zarf-fiil menşelidir ve **adın** edatı gibi sözdizimsel olarak çıkma hâli eki taşıyan bir ismi almıştır. **Özge, başka, gayrı** edatlarının kendinden önce çıkma hâli ekini isteme sebebi “**adın**” edatıdır. Anlamsal ortaklık taşıyan bu edatlar fiil kaynaklı olan ve zamanla kalıplaşan **adın** edatının yerini alırken onun söz dizimsel özelliklerini de almıştır. Böylece çıkma hâli ekiyle kullanılmıştır. **Adın** edatının zarf-fiil yapısından dönüşmesi dolayısıyla kendinden önce çıkma hâlini istemesi sözdizimsel ve anlamsal yönden uygundur:

*Burkanta **adın** kim erser yok.*

*“Burkandan başka kimse yok. **veya** Burkandan ayrı [olarak] kimse yok.*

***Adın** edatı zamirlerle kullanıldığında da ayrılma hâli eki istemektedir:*

kagan eki ermiş; anta adın ödkünç kagan ermiş

“Hakan iki taneymiş ondan başka biri sahte kağanmış. (Tes 13)

➤ **Öñi < Öñ-i:** “-den başka, -den ayrı” (öñ- farklı olmak, değişik olmak). Bu edat başlangıçtan beri, isim ve zamirlere gelen çıkma hâliyle kullanılmıştır (Tekin, 2003, s. 155). Hacıeminoğlu bu edatın **Öñ** ismine iyelik eki getirilerek oluşturulduğunu belirtir. *Gabain, Tekin ve Korkmaz* ise **öñ-** fiiline zarf-fiil getirilerek oluşturulduğunu savunur (Hacıeminoğlu, 1984, s. 68). Bu edatın Eski Türkçeden beri kullanılması ve kendinden önce bir hâl eki istemesi fiil menşei olduğunu düşündürmektedir. Edata kaynaklık eden fiilde bir mukayese anlamı ve bunu sağlayacak bir *ayrılma hâli* kendini hissettirir. Fiil menşei olmadığı düşünülse bile, kendinden önce çıkma hâl eki isteyen ve aynı anlamı veren diğer fiil kökenli edatlarla anlamsal bir paralellik göstermektedir.

idişimte ayakımta öñi kanca barır men

kaplarımından kacaklarımdan ayrı nereye gidiyorum böyle? (IB 42)

➤ **Tegi / teg-ü:** “-e kadar, -e dek” teg- “ulaşmak, erişmek” fiilinin zarf-fiil ekiyle genişletilmesiyle oluşan bu edat isim unsurlarına yönelme hâli eki getirilerek kullanılmaktadır (Demirbilek, 2008, s. 95).

temir kapıgka tegi süleyü birmiş.

Demir Kapıya kadar ordu sevk edivermiş.

Bugün kullanılan *kadar, değin ve dek* edatları bu edatın kullanım özelliklerini devam ettirmektedir. STT’de bu edat yerine kullanılan “**kadar**” Arapça kökenlidir. Eski ve Orta Türkçede görülmeyen *kadar* edatı Harezmi ve Eski Anadolu Türkçesinde ortaya çıkmıştır. Arapçadan Türkçeye giren **kadar** edatı “**gibi, denk, benzer, eşit**” anlamları taşıdığı durumlarda ise *kibi* edatının kullanım kurallarını devam ettirir.

➤ **Birle:** “Birlikte, beraber, bir olup, bir araya gelip” anlamlarındaki bu edat Eski Türkçeden beri her dönemde yaygın kullanılmıştır (Hacıeminoğlu, 1984, s. 22). Edatın kökeni hakkında farklı görüşler mevcuttur. Öner, birçok araştırmacının bu edat hakkındaki görüşlerini derlediği çalışmasında *birle* edatının bir “aynı” ismine vasıta eki getirilerek zarf yapıldığını belirtir (Öner, 2018, s. 18). Benzer şekilde *M. Erdal* da *T. Tekin* ve *Gabain*’in tasarladıkları *bir+i-l-e* şeklindeki köken bilgisi açıklamalarını reddeder (Erdal, 2004, s. 333). Bu edatın *bir* ismine **/+IA/ zarf eki** getirilerek yapıldığını belirtir. H. Şirin de *bir* ismine **enklitik /+IA/ getirilerek bu edatın oluştuğunu düşünmektedir** (Şirin, 2015, s. 88).

Yazıtlarda **birle** edatı öncesinde bir örnek dışında herhangi bir hâl eki kullanılmamıştır (Tekin, 1968: 315-316).

Oğuz bodun tokuz tatar birle tirilip kelti

Oğuz halkı Dokuz Tatar ile birlikte toparlanıp (üzerimize) geldi. (KT D 17)

Tekin, **birle** edatı için 3. şahıs iyelik eki almış isimlerin nesne durumunu da yönettiğini söyleyerek bu tek örneği verir:

Kaganın birle songa yışda süngüşdümüz.

Hakanları ile Songa dağında savaştık. (KT D 35) (Tekin, 2003, s. 150)

Köktürkçede karşılaşılan bu örnek Tekin ve Gabain'in **birle** için tasarladıkları zarf-fiil yapısını destekler niteliktedir. Onların görüşünün eleştirilen tarafı ise Eski Türkçede biril- gibi bir yapıyla karşılaşılmamasıdır (Öner, 2018, s. 10; Erdal, 2004, s. 333). Bu cümledeki isim ve edat arasındaki ekler şu şekilde gösterilebilir: **kagan + ı + n bir + i-l-e**. Tamlanan eki ve iyelik eki ayrımı gözetilirse yükleme hâlinin işaretli olduğu varsayılır: **kagan + ı + n +ø bir+ i-l – e**. Bu durumda yalın hâlde kullanıldığı düşünülen “**Oğuz bodun tokuz tatar birle tirilip kelti**” örneğinde “**tokuz tatar+[yh] bir+i-l-e**” şeklinde bir açıklama yapmak gerekir.

Karahanlı Türkçesinde zamirlerin ilgi ekli şekilleriyle kullanımlarının başladığı **birle** edatı, Harezmi Türkçesi döneminde isimlerin ilgi eki almış şekilleriyle de karşımıza çıkar:

Velilerin birle mu‘âmele kılmış (NF 269, 10).

➤ **Teg / tek:** < te-g ?, te-k ? “gibi” Eski Türkçeden beri yaygın bir şekilde kullanılan bir edattır. Öner, edatın kökeninde **teg** “gibi, denk” < ET **teñ** “denk, eş” açıklamalarının doğruluğunu ifade eder (Öner, 2003, s. 151). Bu edat yalın isimlerle kullanılmıştır:

kanım kagan süsi **böri teg** ermiş.

Babam hakanın askerleri **kurt gibi** imiş (KT D 12)

Köktürkçede /**teg**/ edatının iyelik eki almış isimlerin yükleme hâlleriyle birleştiği örnekler de mevcuttur:

anta kisre inisi **eçisin teg** kılınmaduk erinç, oğlu **kañın teg** kılınmaduk erinç.

Ondan sonra erkek kardeşleri **ağabeyleri gibi** yaratılmamış şüphesiz, oğlu **babası gibi** yaratılmamış şüphesiz. (KT D 4-5)

Bu cümledeki isim ve edat arasındaki ekler şu şekilde gösterilebilir: **kañ+ı+n teg**. Tamlanan eki ve iyelik eki ayrımı gözetilirse yükleme hâlinin işaretli olduğu varsayılır: **kañ+ı+n+ø teg**.

Orhun Yazıtları'nda; **antag** “onun gibi, öyle” zarfı **a+nı teg** (zamir + yükleme hâli eki + teg edatı) şeklindedir. **Teg** edatı yapısında zarf-fiil eki taşımaya da kendinden önce yükleme hâli eki isteyerek istisnai edatlardan biri olmuştur. **Teg** edatının ilk örneklerde yükleme hâli eki istemesi onun fiil kökenli olduğunu destekler niteliktedir. **Teg** edatının zamirlerin ilgi eki almış şekilleriyle kullanılması Köktürk ve Eski Uygur Türkçesi metinlerinde görülmez. Bu durum Karahanlı Türkçesi döneminde yaygınlık kazanır (Gülsel, 2007, s. 175).

anıñ teg barır men (KB 1513)

Hatta Karahanlı Türkçesinde isimlerin ilgi eki almış şekilleriyle de kullanılmıştır:

yalñuklarnıñ teg ök ol tip su ayagıl (U. IV. C. 1)

(Başka canlıları) insanlar gibi görüp onlara öyle saygı göster.

➤ **Aşa: aş-a > aşa** edatı “-den öte, -den fazla, -den önce” anlamlarında kullanılır. Kaynağını aş- fiilinden alır (Hacıeminoğlu, 1984, s. 9; Oruç, 1994, s. 44; Li, 2004, s. 34). Zarf-fiil menşei bu edat başlangıçta işaretli / işaretli bir yükleme hâli özelliği gösteren isimler istemiştir. Harezmi Türkçesi döneminde çıkma hâli ekiyle kullanılmaya başlanmıştır.

ilgerü kadirkan yışig aşa bodunug ança koonturtumuz ança itdimiz.

Doğuda Kingan dağlarını aşarak halklarımızı öylece yerleştirdik, öylece örgütledik.

KT D 21/ BK D 17

Ömrü olsun yüzyıldan aşa (TS. I. 257).

➤ **Oza / aza:** “-den önce, -den beri” anlamları taşıyan bu edat oz- “kurtul-, geç-“ fiilinin zarf-fiil şeklinden kaynağını alır (Hacıeminoğlu, 1984, s. 66; Li, 2004, s. 222; Öner, 2017, s. 430). Kendisinden önce çıkma hâli istemektedir:

Ajun begleri öldi bizde oza KB 1885. Edat kaynaklık eden fiilin anlamsal özellikleri çıkma hâli için oldukça uygundur.

➤ **Basa / bas-a:** “-den sonra” anlamını taşıyan bu edatın kökünde **bas-** fiili vardır. Zarf-fiil menşei edatlardan biridir. Eski Türkçede görülen bu edat kendinden önce **çıkma hâli** eki istemiştir. *Men anda basa keldim (Ben ondan sonra geldim.)DLT III: 224* (Hacıeminoğlu, 1984, s. 12).

➤ **Kin (ki-n) / Kidin / kiyin:** ki-d-in > kidin “-den sonra, -den öte” anlamlarını vermektedir. Edatın yapısı hakkında farklı görüşler olmakla birlikte Hacıeminoğlu bu edatı “ki-” fiil köküne dayandırmaktadır. Zarf-fiil menşei **kidin** edatı kendinden önce çıkma hâli istemiştir: *anta kidin* “ondan sonra” (Hacıeminoğlu, 1984, s. 57). Harezmi Türkçesi döneminde

kullanılmaya başlanan “sonra” edatı, fiil kökenli *kidin* vb. edatların kullanım özelliklerini devam ettirmiştir.

2. Karahanlı Türkçesiyle Birlikte Yaygınlık Kazanan Son Çekim Edatları ve Kullanım Özellikleri

Türkçede edatlar, kökenleri bakımından üç gruba ayrılmaktadır: Türkçe kökenli edatlar, Arapça kökenli edatlar, Farsça kökenli edatlar. Diğer dillerden alınan edatlar ya alındığı dilin etkisinde kalmış ya da Türkçenin kendi yorum gücü içinde değişik anlam ve görevler kazanmıştır. Bu edatların kendinden önceki isim unsurlarıyla bağlantı şekillerinde de aynı durum söz konusudur.

Karahanlı Türkçesi ve sonrasında, edatların sayısı ve türü artmıştır. Karahanlı Türkçesi döneminde ortaya çıkan edatlar arasında isim kökenliler kullanım özellikleri bakımından oldukça dikkat çeker. Bu edatların bir kısmı Arapça ve Farsça kökenlidir, bir kısmı ise Türkçe isimlerin edat niteliği kazanmasıyla oluşmuştur. Bu dönemde ortaya çıkan edatlar zarf-fiil yapılarının kalıplamasıyla oluşmanın yanında, kalıcı isimlerin edatlamaya gitmesiyle de oluşmuştur. Edatın kökeni fiil olsa bile zarf-fiil eki yerine fiilden isim yapım ekiyle edatlar türetilmiştir. Hacıeminoğlu'na göre Karahanlı Türkçesinde yaygınlık kazanan bazı edatlar şunlardır:

Arı: “-e doğru, -den öte, -den ileri, -den” anlamları verir, **çıkma hâli** alan isimlerle kullanılır.

Artuk: art-u-k > artuk “-den başka, -den fazla” anlamları verir, **çıkma hâli** alan isimlerle kullanılır.

Aşnu: aş-(ı)n-u > aşnu “-den önce” anlamı verir, **çıkma hâli** alan isimlerle kullanılır. Zarf-fiil yapısından dönüşmüştür.

Burun: bur-u-n > burun “-den önce, ilk” anlamları verir, **çıkma hâli** alan isimlerle kullanılır.

Togru: togur-u > togru “-a kadar, doğrusuna, istikametine, karşı, sularında” anlamları verir, Karahanlı Türkçesinde az sayıda örnekte rastlanmıştır.

Karşu: kar-ı-ş-u > karşı “-a doğru, -a karşı” anlamları vermektedir, **yönelme hâli** alan isimlerle kullanılır.

Kirü / keri: ki-r-ü? > kirü “-den sonra” anlamı verir, **çıkma hâli** alan isimlerle kullanılır.

Kibi: kib +i > kibi “gibi, örneği, benzeri” anlamları vermektedir, **yalın isimlerle ve ilgi eki** almış zamirlerle kullanılır.

Misâli: misâl+i > misâli “gibi, örneği, benzeri” anlamları vermektedir, **yalın isimlerle ve ilgi eki** almış zamirlerle kullanılır.

Naru / nari: “-den sonra, -den itibaren” anlamları verir, **çıkma hâli** alan isimlerle kullanılır.

Otra: orta > otra “ortasında, arasında” anlamları verir, **yalın** isimlerle kullanılır.

Urtu: utur-u > utru “ –a karşı, -a doğru” anlamları verir, isimlerin **yalın ve çıkma hâliyle** kullanılır. Zamirlerin ise **yönelme hâleriyle** kullanılmıştır.

Üstün: üst +ü – n > üstün “üstte, üstünde anlamları verir, **çıkma hâli** alan isimlerle kullanılır (Hacıeminoğlu, 2008, 81-94).

Yukarıdaki edatlardan **kibi, misali, otru** dışındakiler fiil kök veya gövdelerinden türetilmiştir. Bu dönemde yaygınlık kazanan edatların kendilerinden önce çoğunlukla çıkma hâli istedikleri görülmektedir. İsim kökenli edatlar, Karahanlı Türkçesi ve Türk dilinin ilerleyen dönemlerinde daha çok yaygınlık kazanmıştır. İsim soylu edatların yaygınlaşmasında Arapça ve Farsçadan dilimize geçen edatların etkisi inkâr edilemez. Türkçenin en yaygın isim soylu edatlarından biri olan “**gibi**”nin tarihi seyri edatların kendinden önce aldıkları hâl eklerinin kullanım özelliklerini yansıtabacaktır.

➤ **Kibi /kimi / Kimin / gibi / bigi / bigin** < **kib+i** “gibi” anlamı taşıyan bu edat, Orta Türkçe döneminden itibaren yaygınlık kazanmıştır. Karahanlı Türkçesinde çok az örnekte yer almıştır. Eski Türkçedeki “kalıp, misal, örnek” sözüne iyelik eki getirilerek oluşturulmuştur. Bu edat zamirlerin yalın ve ilgi hâli şekilleriyle; isimlerin ise yalın şekilleriyle kullanılmıştır. Köktürk ve Uygur Türkçesinde kullanılan edatlar, Karahanlı Türkçesi ve sonrasında, “**zamir + ilgi eki + edat**” kuruluşuyla daha yaygın bir kullanım kazanmıştır. **Teg** edatı da bu genellemeye uymuştur. “**Zamir + yükleme hâli + teg** kullanımının zamanla “**zamir +ilgi eki + kibi**” kullanımıyla karşılanması zamirler sonrasında diğer edatların kullanılmasına da sirayet etmiş olmalıdır. Çünkü Karahanlı Türkçesinde ortaya çıkan ve daha sonraları yaygınlık kazanan isim kökenli **kibi** edatı kendinden önce hiçbir dönemde yükleme hâline sahip bir isim almamıştır (Sev, 2007, s. 245-248), (Tiken, 2004, s. 16-20).

Kibi edatı öncesinde kullanılan yalın isimler başlangıçta işaretli bir ilgi hâline sahiptir. Mesela; **kuşlar kibi** uçtımız (DLT-I, 483-22) cümlesinde **kuşlar[+ilh] kib+i > kuşlar gibi**

şeklinde bir kuruluş söz konusudur. Kib+i şeklinin kalıplaşmasından sonra bu kullanım sadece zamirlerde devam ettirilmiştir: **Sen+iñ kib+i > senin gibi**.

Sev; ilgi hâlinin edatlarla kullanılışı hakkında yaptığı açıklamalardan sonra ilgi ekinin edatlarla kullanımına dair örnekler verir. Bunlar arasında Köktürkçeye ait örnek görülmez. Uygur Türkçesine ait metinlerde ise ilgi ekinin edatlarla kullanımı oldukça sınırlıdır. Verdiği örneklerde Karahanlı Türkçesi ve sonrası kullanımlar daha fazladır (Sev, 2007, s. 170-177).

Leyla Karahan; ilgi ve yükleme hâli ekinin yakın fonksiyonlarda kullanılışını Grönbech'in görüşlerinden hareketle şöyle açıklar:

Türkçenin bazı dönemlerinde yükleme hâli ekinin hem zamir-edat, hem de isim-isim münasebetlerinde ilgi hâli eki yerine kullanılması şeklinde ortaya çıkan bu durum, bize göre de iki ek arasında Grönbech'in de işaret ettiği fonksiyon yakınlığının bir sonucu olmalıdır. Başlangıçta oldukça geniş bir kullanılış alanına sahip olan yükleme hâli eki, zamanla kullanıldığı bu alanlardan çekilerek yerini kendisiyle fonksiyon yakınlığı bulunan ilgi hâli ekine bırakmış ve fonksiyonunu nesne içinde sınırlandırmıştır (Karahan, 2011, s. 214).

Edatlar öncesinde gelen yükleme hâli ekinin ilgi ekine dönüşmesinde eklerin fonksiyon yakınlıkları yanında, tamamen kalıplaşıp isim görevi kazanan ve isim kökünden türeyen edatların etkisi göz ardı edilmemelidir. Arapça ve Farsçadan alınan edatlar da isim kökenli edatların sayısını artırmıştır. İsim değerindeki iki unsur birbirine bağlayan ilgi ekinin kendinden sonra gelen isme yönelik işlem görmesi, Eski Uygur Türkçesi sonrasında yaygınlaşmıştır. Böylece ilgi eki, yükleme hâli ekinin yerini almıştır.

Karahanlı Türkçesi döneminde yaygınlık kazanan diğer edatlardan bazılarının kullanım şekillerinde Köktürk ve Uygur Türkçesinin söz dizimsel özelliklerini görmek mümkündür. Türk dili tarihi içinde kendine kullanım alanı bulan yeni bir edat, kendinden önceki aynı görev ve anlama sahip edatın söz dizimsel özelliklerini sergilemektedir. Bu durumda, fiil kökenli edatların anlamsal niteliklerine göre istedikleri hâl ekleri, eski edatın yeri alan edatta kullanım imkânı bulmuştur. Aşağıdaki açıklama bu tezin en güzel örneğidir:

➤ **Öñ** “-den başka, -den önce” anlamındaki bu edatın kullanımı Harezmi Türkçesinden yaygınlaşmıştır. **Öñ**, isim unsurunun ayrılma hâliyle kullanılan bir edattır. Harezmi Türkçesinde yaygınlık kazanan **öñ** “-den önce, -den başka” ile Karahanlı Türkçesinden itibaren kalıplaşan **öñdin** “-den önce” edatı, zarf-fiil menşei **oza** ve **aşa** edatının kullanım özelliğini taşıyacak ve kendinden önce **çıkma hâlini** isteyecektir (Hacıeminoğlu, 1984, s. 67).

Bugün Türkiye Türkçesinde kullanılan, gerek Türkçe gerek Arapça gerekse Farsça isim kökenli edatların yönelme veya çıkma hâli eki istemesinde Eski Türkçenin fiil kökenli edatlarının etkisi vardır. Kullanılan ilk edatlar ve sonradan onların bir kısmının yerini alan edatların kullanım şekilleri bunu doğrulamaktadır:

Ötrü > dolayı

Adın > başka / gayrı

Tegi > kadar

Karşu > rağmen vb. edatlar tarihi seyir içinde birbirinin yerini almış ve kendinden önce aynı hâl eklerini istemişlerdir.

Harezmi Türkçesi ve sonrasında yaygınlaşan edatlardan bazılarının köken bilgisi özellikleri ve kullanım şekilleri aşağıdaki gibidir:

Eski Türkçe döneminde zarf olarak kullanılan **asra (as+ra)** ifadesi “-den aşağı, -den öte” anlamlarında Orta Türkçeden itibaren edat olarak kullanılmıştır. Zamanla **çıkma hâli** eki bu tarz kullanımlarda yaygınlaşmıştır.

➤ **Öte: öt-e > öte** “geçmek” fiilinden türemiş zarf-fiil menşeli bir edattır. **Öte** “-den ileri, -den öte” anlamlarını verir, kendinden önce **çıkma hâli** ister. Harezmi Türkçesi sonrasında yaygınlık kazanmıştır (Hacıeminoğlu, 1984, s. 69).

➤ **Köre / göre: kör-e > köre** “nazaran, nisbetle, bakarak” anlamları kazandırır. Kullanım özellikleri ve yapısı bakımından zarf-fiil menşeli olduğu kesindir. Harezmi Türkçesi sonrasında yaygınlık kazanmıştır (Hacıeminoğlu, 1984, s. 60). Kaynağını oluşturduğu fiilin anlam özelliklerine bağlı olarak **yönelme hâli eki** almış isimler istemiştir:

“Ayağını yorganına göre [-a bakarak] uzat.”

Eski Anadolu Türkçesinde **göre** yanında yaygınlık kazanan Arapça kökenli “**nazaran**” edatı **göre** edatının kullanım özelliklerini taşımıştır.

➤ **Karşu / karşı: kar-i-ş-u > karşı** “-e doğru, -e karşı” edatı zarf-fiil menşelidir. Kendinden önce **yönelme hâli** eki ister.

➤ **Rağmen:** Arapçadan Türkçeye geçen **rağmen** “-dığı halde, -la beraber, -e karşı” anlamlarıyla karşı edatında olduğu gibi kendinden önce **yönelme hâli** eki istemektedir. (Hacıeminoğlu, 1984, s. 77).

Edatların hâl eki isteminde **karşılaştırma** ve **sınırlandırma** bağlantıları edatın kökeni kadar etkilidir. Aynı edatın yönelme hâl eki almış isme veya eksiz isme bağlandığı ikili

kullanımlarda bu durum kendini göstermektedir. **Karşılaştırma** anlamı veren yapılarda edat öncesinde yer alan isim eksizdir. Edat öncesindeki kelime bir zamirse bu zamir ilgi ekli veya eksiz olabilmektedir. **Sınırlandırma** anlamı veren yapılarda ise edat öncesi isim daima **yönelme hâli eki** almaktadır. Mustafa Öner; *kadar, teg, tekli, teki, teñ, deñlü, tegi, degin, dağın, kibi, çen, çenli* gibi edatların bu ikili kullanımlarını ayrıntılı bir şekilde incelemiştir. Edatların eksiz isimlerle kullanımının görüldüğü **karşılaştırma** işlevinin daha eski olabileceği ifade etmiştir (Öner, 2003, s. 147-157). Türk dilinin çok daha yakın dönemlerinde ortaya çıkan edatlar, Eski Türkçeden beri var olan **karşılaştırma** ve **sınırlandırma** kullanım özelliğini devam ettirmiştir.

3. Sonuç

Eski Türkçede kullanılan edatlar, Türkiye Türkçesi edatlarının kullanım özelliklerini sözdizimsel olarak şekillendirmiştir. Eski Türkçedeki edatların çoğu fiil kökenlidir. Edatları oluşturan fiillerin anlamsal özellikleri kendilerinden önce gelen ismin alacağı hâl ekinde etkili olmuştur. Eski Türkçede zarf-fiil yapısından dönüşen edat sayısı oldukça fazladır. Bu edatların önceki zarf-fiil şekilleri, kendilerinden önceki isimlerle zarf-fiil yan cümlesi kuruluşuna benzeyen söz dizimsel özellik gösterirler. Örneğin; “**temir kapı+ka teg-i** süleyü birmiş.

İlk edatların yerini alan edatlar tamamen isim niteliği kazansalar da ilk kullanımı çoğunlukla devam ettirmiştir: “**Demir Kapı+(y)a kadar** ordu sevk edivermiş.” Bu durum sonradan yaygınlık kazanan birçok edat için geçerlidir.

Bugün zamirlerle kullanılırken kendinden önce ilgi eki isteyen edatlar, Eski Türkçede yükleme hâli eki istemiştir. Kendinden önce yalın isim almış gibi görünen için / için benzeri bazı zarf-fiil menşei edatlar genel kanaatin aksine yalın durumda bir isim değil, işaretli nesne hâli / yükleme hâliyle kullanılmıştır. Eski Türkçede yükleme hâlinin edatlarla yaygın kullanımı bu edatların fiil kökenli olmasıyla ilgilidir. Bugün isimlerin yalın halleriyle kullanılan edatların çoğu Eski Türkçede fiilimsilere bağlı yükleme hâli özelliğine sahip isimlerdi. Bu isimler işaretli veya işaretli morphem olarak yükleme hâli niteliği göstermiştir.

Örnek:

“antag +ı+ñ+ın üç+ü-n.”

“ol sub [+yh] ko-d-ı bardımız.”

Edatlar öncesinde ilgi hâlinin yaygınlaşması, Karahanlı Türkçesi ve sonrasında. İlgi hâlinin edatlarla kullanımının yaygınlaşmasında ilgi hâliyle yükleme hâli arasındaki fonksiyon yakınlığı etkilidir. Karahanlı Türkçesi döneminde ortaya çıkan isim kökenli **kib+i** edatı yapısı itibarıyla kendinden önce ilgi hâli eki istemiştir. Karahanlı Türkçesi döneminde Arapça ve

Farsçanın etkisiyle isim kökenli ve yabancı asıllı edatların sayısı artmıştır (*bk.* Günday ve Şahin, 2000) Bu sebeple ilgi hâli almış zamir ve hatta isimlerin edatlarla kullanım şekilleri yaygınlaşmıştır.

Hem zarf-fiil menşei edatlar hem de zamanla onların bir kısmının yerini alan yabancı asıllı edatlar kendilerinden önce bir hâl eki istemektedir. Eski Türkçede yalnız isimle kullanılan isim menşei edatlar kendi yerlerine alternatif edatlar geçse de bu kullanımlarını çoğunlukla muhafaza etmiştir.

Sonuç olarak edatların kendilerinden önce isim hâl eki istemesinde edatın kökeni etkilidir. Fiil kaynaklı edatlarda fiilin anlamsal özelliği “iş, oluş, kılış fiili olması” ve istediği zorunlu öge kendisinden önceki hâl ekini belirler. Buna göre Eski Türkçede yükleme hâli zarf-fiil kaynaklı edatlar öncesinde oldukça sık kullanılmıştır. Yükleme hâli kullanımı zamanla yerini zamirlerle kullanımda ilgi ekine bırakmıştır. Yükleme hâlinin işaretli olduğu yapılar ise yalnız hâl olarak değerlendirilmiştir. Karahanlı Türkçesinden sonra yaygınlaşan isim kaynaklı edatlarda yerine geçtiği edatın kullanım özellikleri etkilidir. İsim kökenli edatlardan bazıları yer, yön, öncelik, sonralık anlamları çağrıştırdıkları için mukayese görevine sahip ayrılma hâliyle kullanılmıştır.

Türkçede edatlar, kelimelerin zaman içinde kalıplaşmalarından oluştukları için sözdizimsel olarak kendilerinden önceki kelimeye bir ekle bağlanma ihtiyacı duymuştur.

Türk dili tarihi seyri içinde bir edatın zamanla farklı hâl ekleri istemesinde birçok sebep olabilir. Bunların en önemlileri kalıplaşan edatın anlam ve görev özelliklerinin farklılaşması; edatın karşılaştırma ve sınırlandırma fonksiyonları arasındaki ikili kullanımlardır.

KISALTMALAR

ø, Ø: işaretli fonem veya morfem
(...): x (y): x’in kapsamında y vardır.

/: ve, veya

[...]: [x]: x, aslında eksiktir veya işaretli

<: x < y: y, x’ten eskidir.

>: x > y: y, x’ten doğmuştur.

B: batı yüzü

BK: Bilge Kağan

D: doğu yüzü

değildir.

Div.: Divanü Lügati’t-Türk

Eks: eksilteli

ET: Eski Türkçe

G: güney yüzü

İKPÖ: İyi ve Kötü Prens Öyküsü

İT: isim tamlaması

iy: iyelik eki

K: kuzey yüzü

KB: Kutadgu Bilig

KT: Kül Tigin

KT: Kül Tigin

SfYC: sıfat-fiil yan cümlesi/ cümleleri

STT: standart Türkiye Türkçesi

T: Tonyukuk

tn: tamlanan eki

Tnn: tamlanan

yh: yükleme hâli eki / edatı

Kaynaklar

- Alyılmaz, C. (1994). *Orhun Yazıtlarının söz dizimi*. Erzurum:Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fak. Yay.
- Alyılmaz, C. (1999). Zamir n'si Eski Bir İyelik Ekinin Kalıntısı Olabilir mi? *Türk Gramerinin Sorunları II*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 403-415.
- Alyılmaz, C. (2005). *Orhun Yazıtlarının bugünkü durumu*. Ankara: Kurmay Yay.
- Bayraktar, N. (2004). *Türkçede fülimsiler*. Ankara: TDK 838.
- Demirbilek, S. (2008). "Tegi" edatı ve türevleri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1(2), 94-101.
- Doğan, N. (2014). Çok işlevlilik açısından Türkçe edatların söz dizimsel ve anlam bilimsel yapısı. *Dil Araştırmaları*, 15, 105-119.
- Ercilasun, A. (2004). *Başlangıçtan yirminci yüzyıla Türk dili tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Erdal, M. (2004). *A grammar of old Turkic*. Brill, Leiden-Boston.
- Gabam, A. V. (2007). *Eski Türkçenin grameri*. (Çev. Mehmet AKALIN). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Grönbech, K. (2011). *Türkçenin yapısı*. (Çev. Mehmet AKALIN). Ankara: TDK Yayınları.
- Gülsevin, G. (2009). Zamirlerin edatlarla birleşmesinde bazı özel durumlar ve isim tamlaması sorunu üzerine. *İstanbul Kültür Ün., Uluslararası Türk Edebiyatı Kongresi: Türkçe'nin Söz Dizimi ve Türk Edebiyatında Üslup Arayışları, 27-28 Ağustos 2007*. s. 231-238.
- Günday H. ve Şahin Ş. (2000). *İşlevsel özellikleri ve tercüme teknikleri açısından Arapça'da edatları – Örnek tercüme metinlerle destekli çözümleme yöntemleri*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Hacıeminoğlu, N. (1984). Türk dilinde edatlar (En Eski Türkçe metinlerden zamanımıza kadar). İstanbul: *Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları*.
- Hacıeminoğlu, N. (2008). *Karahanlı Türkçesi grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hunutlu, Ü. (2015). *Köktürk ve Uygur Türkçesinde yan cümleler*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Kara, F. (2009). Edat ve Zarf üzerine bazı düşünceler. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 4(3), 1281-1300.
- Karaağaç, G. (2009). Edat üzerine düşünceler. *Gazi Türkiyat*, 15, 157-169.
- Karahan, L. (2011). Yükleme (accusative) ve ilgi (genitive) hâli ekleri üzerine bazı düşünceler. *Türk Dili Üzerine İncelemeler*. Ankara: Akçağ Yayınları, s. 211-219.
- Karahan, L. (2006). *Türkçede söz dizimi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2005). uçun~üçün~için vb. edatlarının yapısı üzerine. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, Ankara: TDK Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi grameri şekil bilgisi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Li, Y. (2004). *Türk dillerinde sontakılar*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırma Dizisi: 40.
- Oruç, B. (1994). *Oğuz grubunda edatlar*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ölker, P. (2014). İçin edatının standart dışı kullanımları. *Türkiyat Mecmuası*, 24, 171-193.

- Öner, M. (2003). Edatların “karşılaştırma” ve “sınırlandırma” bağlantıları. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten* 1999 / I-II, Ankara, 147-157.
- Öner, M. (2017). Türkçede edatlaşmış zarf fiiller. *XII. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı, 25-28 Eylül 2017 Bükreş Romanya*, 426-429.
- Öner, M. (2018). Türkçede eş sesli son çekim edatı bile ve kuvvetlendirme edatı bile. *Dil Araştırmaları*, 23, 7-21.
- Sev, G. (2007). *Tarihi Türk lehçelerinde hâl ekleri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Şirin, H. (2015). Kül Tigin Yazıtı, notlar. İstanbul: Bilge Kültür ve Sanat.
- Tekin, T. (1968). *A grammar of Orkhon Turkic*. Indiana University, Bloomington.
- Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi grameri*. İstanbul: Türk Dili Araştırmaları Dizisi.
- Tiken, K. (2004). *Eski Türkiye Türkçesinde edatlar, bağlaçlar, ünlemler, zarf fiiller*. Ankara: TDK Yayınları.
- Türk, V. ve Özalan, U. (2014). Kutadgu Bilig’deki sanı edatı üzerin. *Bilig Dergisi*, 71, 233-246.
- Zengin, A. (2016). Orhun Türkçesinde çekim edatları. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 53(2015-2), 111-136.

Extended Abstract

Postpositions are connected to the previous name or element of name by means of certain case suffixes. Postpositions make nouns adjectives or adverbs.

Particles used in Turkey Turkish require nominative, genitive, dative and ablative before themselves: Particles such as “aşırı, gibi, diye, üzere, kadar, nispette, derecede” are connected to the previous word without a suffix or with a genitive suffix when they are used with a pronoun. Particles such as “ait, dair, dek, değin, doğru, göre, ilişkin, kadar, karşılık, karşın, rağmen, nazaran” are connected to the nouns with a dative suffix. Particles such as “aşağı, başka, beri, dışarı, dolayı, evvel, gayri, ötürü, sonra, yana” are connected to the nouns with an ablative suffix.

Postpositions have showed differences in sound, shape and requirement until today from the period of old Turkish. Case suffixes used before postpositions have also changed in time, which means that their requirements have not remained unchanged. For example, pronouns used before the particles such as “üçün, teg, birle, üze” carried an accusative suffix, not a genitive suffix in Uyghur and partially Karakhanid Turkish. This accusative suffix has changed into genitive case except some exceptions in the area of Khwarazm-Kipchak, Chagatay and Anatolia. The same situation can be observed in the particle of / + için/ (reason/ aim). In STT, a genitive suffix is used after pronouns connected to the particle of / + için/. However, historical texts show that the particle of /+ için / does not require a genitive case, but an accusative suffix in Old Turkish. The particle of **gibi** which has developed as Kib+i (noun+possessive suffix) appears as “(noun)+ (gibi)” or “(pronoun + genitive suffix) + (gibi)”. The possessive suffix in the particle of “gibi” has become a part of the word in time; however, it has required a determined or undetermined genitive suffix in the connection with the nouns before itself. Case requirements of postpositions have showed differences both in every period of Turkish language and within the same period. In some situations, there is concordance between semantic properties of the postposition used after a noun and the suffixes it has. For example, the meaning of the sentence “Acaba bu neden dolayı dersiniz?” is the same when the particle “dolayı” is not used. There are many similar examples in which particles and case suffixes affect each other in terms of function and meaning.

In this study, particles were evaluated according to the forms of their connection with case suffixes and their semantic properties. While evaluating, etymology of postpositions and functional properties of case suffixes were emphasized. Also, the case suffixes that particles require before themselves and their alteration properties in time were examined.

It is known that most of particles having Turkish etymon were comprised of verbal adverbs structures in the first periods of Turkish written language. The semantic features of verbs from which these verbal adverbs were derived are the determiner of the case suffix. The qualifications of the verb from which the particle was derived (whether it is a process verb, an action verb or a state verb) are the determiner of the case suffix. The obligatory element required by the verb, transitivity, and semantic features are the other determiners. The particles which were derived from nouns or verbs had to have some changes in the historical development of language. Case suffixes used before particles have also changed during this alteration. The changes in semantic features of the verb or noun from which the particle was derived and the fact that usage properties of particles taken from other languages spread over Turkish language have caused differences in case preferences. On the contrary, particles used in the old periods of Turkish language and replaced with particles having a foreign etymon in time maintain their usage properties in new particles.

Today, it is a general opinion that nouns are connected to particles by means of “nominative, genitive, dative, ablative, and instrumental cases”. Because the first products of old Turkish were examined according to this classification, it was thought that most particles formed a group of particles by being used with nominatives. However, most nominative nouns used before particles in old Turkish have an undetermined accusative case. In old Turkish, the use of accusative case in nouns before particles is more than estimated.

In this study, it was tried to determine why and how postpositions require a nominative case before themselves. In the introduction part, the definitions of particle groups were elaborated. It was stated that particles are not fully meaningless units and they have an individual level of association. How to approach the concept of requirement was emphasized in the determination of case suffixes required by particles. It was also emphasized that it is not enough to approach the concept of requirement only from contemporary Turkish and to describe the relationship between particles and nouns. The extensive usage of postpositions in the period of old Turkish was examined to better understand case categories required by postpositions, which are still used today. It was determined that usage properties of postpositions in Gokturk and Old Uyghur Turkish had started to change in Karakhanid Turkish. In Karakhanid Turkish and in the following periods, the number and type of particles increased significantly. Particles derived from nouns became more widespread in Karakhanid Turkish and in the forthcoming periods. Particles that transferred from Arabic and Persian to our language have an effect on the fact that particles derived from nouns have become more widespread. However, many Turkish particles derived from nouns were produced in that period. It was concluded that genitive cases used before particles started to become widespread after Karakhanid Turkish.